

ΕΙΣ ΝΗΨΙΝ ΨΥΧΗΣ

ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ WARE (†)
Μητροπολίτης Διοκλείας

Εἰς Νῆψιν Ψυχῆς

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Μετάφραση:
Πολυξένη Τσαλίκη-Κιοσόγλου

Ἐπιμέλεια ἔκδοσης:
Σοφία Μπουγᾶ

Ἐν πλω

© Έκδόσεις Έν πλῶ
Κολοκοτρώνη 49, Αθήνα 105 60
Τηλ.: 210 3226343 - Fax: 210 3221238
e-mail: info@enploeditions.gr
www.enploeditions.gr
www.facebook.com/enploeditions.gr

Α' έκδοση: Οκτώβριος 2023

ISBN: 978-960-619-136-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μία Λειτουργία
στόν οὐρανό καί στή γῆ

~9~

Εὐχαριστία καί Δοξολογία
στήν Ὁρθόδοξη λατρεία

~15~

Τό Ἅγιο Πνεῦμα
στή Θεία Λειτουργία τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου

~29~

Ὁ συμβολισμός
στόν λειτουργικό σχολιασμό
τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως

~77~

«Οὐ τύπος οὐδέ εἰκών»
Ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας
περί τῆς Εὐχαριστιακῆς Θυσίας

~115~

Τά Πατερικά θεμέλια
τῆς Ὁρθόδοξης Μυστηριολογίας
~159~

«Καιρός τοῦ ποιῆσαι τῷ Κυρίῳ»:
Ἡ Θεία Λειτουργία ὡς οὐρανός ἐπί γῆς
~177~

ΕΠΙΜΕΤΡΟ
Βιογραφικό Σχεδιάσμα
τοῦ Μητροπολίτη Διοκλείας Κάλλιστου Ware
~201~

Μία Λειτουργία στόν οὐρανό καί στή γῆ

«... ὡς ἐν οὐρανῷ καί ἐπί τῆς γῆς...»

Στίς ὑστερο-βυζαντινές καί μετα-βυζαντινές ἔκκλησιές ἔχω κάποιες φορές συναντήσει τοιχογραφίες πού μοῦ ἔκαναν μεγάλη ἐντύπωση. Ἀντιπροσωπευτικό παράδειγμα τό νησί στή λίμνη τῶν Ἰωαννίνων, στή Μονή Φιλανθρωπινῶν. Ἐκεῖ ἀπεικονίζεται ἡ Μεγάλη Εἴσοδος τῆς Θείας Λειτουργίας. Ἀνάμεσα στά διάφορα πρόσωπα πού μετέχουν στή μεταφορά τῶν Τιμίων Δώρων, παρατηροῦμε ὑποδιακόνους μέ κεριά, θυμίαμα καί ἔξαπτέρυγα. Ἀπό πίσω τους ἀκολουθεῖ μορφή μέ τή στολή διακόνου, μεταφέροντας τόν Δίσκο καλυμμένο μέ πέπλο, καί πιό πίσω ἄλλη μορφή ἐνδεδυμένη ὡς ἱερεὺς, φέροντας τό ποτήριο καλυμμένο καί αὐτό. Στήν Ὁραία Πύλη ἀναμένει τήν πομπή ὁ ἱερουργός, ἐνδεδυμένος στολή ἐπισκόπου.

Καθώς κοιτάζουμε προσεκτικότερα τήν τοιχογραφία, ὅμως, παρατηροῦμε μέ ἔκπληξη κάποια ἀξιοσημείωτα χαρακτηριστικά. Οἱ ὑποδιάκονοι, ὁ διάκονος καί ὁ ἱερέας ἔχουν ὅλοι φτερά: δέν εἶναι ἄνθρωποι, ἀλλά ἄγγελοι. Καί ὁ πρωτοστατῶν μέ

τά ἐπισκοπικά ἄμφια φέρει –ὄχι δέν κάνουμε λάθος– τά ἐνδύματα τοῦ Ἰδιοῦ τοῦ Χριστοῦ. Αὐτό πού βλέπουμε εἶναι πράγματι ἡ ἀναπαράσταση τῆς Θείας Λειτουργίας, ἀλλά μᾶς δείχνει τή Λειτουργία ὅπως τελεῖται ἀπό τίς ἀγγελικές δυνάμεις στόν οὐρανό. Ὡστόσο, τήν ἴδια στιγμή, ἡ οὐράνια Λειτουργία, ὅπως παρουσιάζεται στήν ἀγιογραφία, εἶναι ὡς πρός τό τελετουργικό της ὅμοια μέ τή Λειτουργία πού τελεῖται ἀπό τήν ἐπίγεια Ἐκκλησία.

Μέ τόν τρόπο αὐτό, ἡ εἰκονογραφία τῆς Μονῆς τῶν Φιλανθρωπινῶν ἀποκαλύπτει μιᾶ ἀλήθεια κρίσιμης σημασίας γιά τή σωστή κατανόηση τῆς Ὁρθόδοξης λειτουργικῆς μυσταγωγίας. Μᾶς διδάσκει ὅτι ἡ ἐπίγεια καί ἡ οὐράνια Λειτουργία εἶναι μία καί ἡ αὐτή, ἀχώριστη καί ταυτόσημη. Στόν οὐρανό καί στή γῆ ὑπάρχει μία καί μόνη τέλεση, μία δοξολογία, μία Ἀναφορά. Ἄγγελοι καί ἄνθρωποι ἐνωμένοι λατρεύουν ἀπό κοινοῦ τόν Θεό. Ἡ Λειτουργία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ὁ οὐρανός ἐπί γῆς: ὅπως γράφει ὁ ἅγιος Γερμανός Κωνσταντινουπόλεως, στήν ἀρχή τῶν σχολίων του γιά τή Θεία Λειτουργία, «Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἕνας ἐπίγειος οὐρανός, στόν ὁποῖον ἐνοικεῖ καί κινεῖται ὁ οὐράνιος Θεός».

Ὅλα αὐτά ἐκφράζει μέ ἰδιαίτερο δυναμισμό ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. «Ἡ ἐκκλησία», λέει, «τόπος ἀγγέλων, τόπος ἀρχαγγέλων, βασιλεία Θεοῦ, αὐτός ὁ οὐρανός... Καί πρῖν ἰδεῖν τά παραπετάσματα ἀναστελλόμενα καί τόν χορόν τῶν ἀγγέλων προβαίνοντα, πρός αὐτόν ἀνάβαινε

τόν οὐρανόν»¹. Καί μέ λόγους πού ἐπιβεβαιώνουν τό νόημα τῆς τοιχογραφίας τῶν Φιλανθρωπινῶν, ἐπιβεβαιώνει: «Ἄνω στρατιαί δοξολογοῦσιν ἀγγέλων, κάτω ἐν ἐκκλησίαις χοροστατοῦντες ἄνθρωποι τήν αὐτήν ἐκείνοις ἐκμιμοῦνται δοξολογίαν. Ἄνω τά Σεραφεῖμ τόν τρισάγιον ὕμνον ἀναβοᾷ, κάτω τόν αὐτόν ἢ τῶν ἀνθρώπων ἀναπέμπει πληθύς· κοινή τῶν ἐπουρανίων καί τῶν ἐπιγείων συγκροτεῖται πανήγυρις μία εὐχαριστία, ἐν ἀγαλλίαμα, μία εὐφρόσυνος χοροστασία»².

Αὐτά λοιπόν μαθαίνουμε ἀπό τήν τοιχογραφία. Σέ κάθε Θεία Λειτουργία ἱερουργός εἶναι πάντοτε ὁ Κύριός μας Ἰησοῦς Χριστός, ὁ μόνος Ἀρχιερεὺς τῆς Καινῆς Διαθήκης, παρῶν ἀοράτως πλήν ὁμως μέ γνήσια ἀμεσότητα καί δυναμική παρουσία. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἱερός Χρυσόστομος, «τά πάντα στή Θεία Λειτουργία ἐπιτελεῖ ὁ Πατήρ, ὁ Υἱός καί τό Ἅγιο Πνεῦμα· ὁ ἐπίγειος καί ὁρατός ἱερεὺς δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά δανεῖζει τή γλῶσσα του καί νά παρέχει τό χέρι του». Καί αὐτό πράγματι δηλώνεται σαφῶς στή μυστική εὐχή πού ἀπαργέλλεται χαμηλόφωνα ἀπό τόν ἱερέα τήν ὥρα πού φάλλεται ὁ Χερουβικός Ὑμνος: ἀπευθυνόμενος στόν Χριστό λέει: «Σύ γάρ εἶ ὁ προσφέρων καί προσφερόμενος». Ὁ Χριστός προσφέρει καί προ-

¹ Ἰ. Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Α΄ πρὸς Κορινθίους*, PG 61, 313-315.

² Ἰ. Χρυσόστομος, *Ἐπαινος τῶν ἀπαντησάντων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καί περὶ εὐταξίας ἐν ταῖς δοξολογίαις. Καί Εἰς τό «Εἶδον τόν Κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καί ἐπηρμένου»*, PG 56, 97α΄.

σφέρεται, είναι ο ιερέυς και τό θύμα, ιερουργός και θυσιαζόμενος.

Όλα αυτά πράγματι αληθεύουν όχι μόνο για τή στιγμή τής Μεγάλης Εισόδου, αλλά για όλη τήν ακολουθία. Καθώς ο ιερέυς προφέρει τήν εισαγωγική φράση «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρός...», μέ τά μάτια τής καρδιάς μας πρέπει νά βλέπουμε τόν ἴδιο τόν Χριστό νά στέκεται μπροστά στήν Ἁγία Τράπεζα. Καί ὅταν οἱ ιερέυς ὑψώνει τά χέρια του σέ εὐλογία καί ἐκφωνεῖ τό «Εἰρήνη πᾶσι», εἶναι τό χέρι τοῦ Χριστοῦ πού μᾶς εὐλογεῖ. Ὅταν οἱ ιερέυς κάνει τό σημεῖο τοῦ Σταυροῦ πάνω στόν Ἄρτο καί στόν Οἶνο, κατά τήν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἶναι ὁ Χριστός πού καλεῖ τόν Παράκλητο καί καθαγιαίνει τά Δῶρα. Καθώς δέ μεταδίδει τή Θεία Κοινωνία μέ τήν ἱερή λαβίδα, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός πού ἀπλώνει τό χέρι Του πρός ἐμᾶς.

Τά λόγια τοῦ Χερουβικοῦ Ὑμνου κατά τή Μεγάλη Εἴσοδο ἐπιτείνουν τόν ἴδιο αὐτό λειτουργικό ρεαλισμό: «Οἱ τά Χερουβεῖμ μυστικῶς εἰκονίζοντες...». Μέ τό «εἰκονίζοντες» δέν ἀναφέρεται ἀπλῶς σέ ὀπτικό βοήθημα ἢ ἀπεικονιστική ὑπενθύμιση. Εἶναι κάτι πολύ μεγαλύτερο ἀπό ἀπλή ἀναπαράσταση, γυμνό ἀντίγραφο ἢ ἐξωτερική ἀπομίμηση. Ἡ εἰκόνα ἰσοδυναμεῖ μέ μέσο εἰσόδου, τόπο συναντήσεως, σημεῖο ἀνταμώματος. Ὅπως διαβάζουμε στόν *Βίο τοῦ ἁγίου Στεφάνου τοῦ Νεωτέρου*, «Ἡ εἰκόνα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς θύρα». Διά τής μυστικῆς θύρας τῆς εἰκόνας, μπορούμε νά εἰσέλθου-

με στή Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, στὸν χῶρο τῆς αἰωνιότητος, στὸν Μέλλοντα αἰῶνα.

Ἡ εἰκόνα, δηλαδή, μᾶς φέρνει σέ ἄμεση ἐπαφή μέ τό εἰκονιζόμενο πρόσωπο, μᾶς μυεῖ στό μυστήριο πού ἀπεικονίζει. Μέ λίγα λόγια, ἡ εἰκόνα σημαίνει μετοχή καί ἔνωση.

Ἄν λοιπόν στὸν Χερουβικό Ὑμνο λέγεται ὅτι εἰκονίζουμε τὰ Χερουβεῖμ, αὐτό σημαίνει ὅτι στή Θεία Λειτουργία μετέχουμε μέ τήν ἴδια ἀκριβῶς πράξη ὅπως τὰ Χερουβεῖμ. Ὅ,τι κάνουν αὐτά στὸν οὐρανό, τὰ ἴδια ἐπιτελοῦμε στή γῆ. Ἡ προσφορά πού κάνουμε ἐδῶ κάτω, ἀναλαμβάνεται στήν προσφορά πού οἱ ἄγγελοι κάνουν ἐπάνω. Ὅπως ἐπάνω, ἔτσι καί κάτω· ὡς ἐν οὐρανῷ καί ἐπὶ τῆς γῆς – μία Λειτουργία ὑπάρχει, μία μεθεκτὴ πανήγυρις, μία καί μόνο Εὐχαριστιακὴ σκηνή.

Ἔτσι, ὅταν οἱ πιστοὶ τελοῦμε τό μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας, δέν εἴμαστε ποτέ μόνοι, ποτέ ἀποκομμένοι καί ἀπομονωμένοι. Εἶναι πάντοτε παρόντες μαζί μας ἀμέτρητο πλῆθος ἀοράτων συλλειτουργῶν: οἱ ἄγγελοι, οἱ ἅγιοι, ἡ Θεοτόκος καί ὁ ἴδιος ὁ Μέγας Ἀρχιερεὺς Χριστός – ὅλοι ἐνεργοὶ ἐν μέσῳ ἡμῶν διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Αὐτό λοιπόν πού παρουσιάζεται μπροστά μας στήν τοιχογραφία τῆς Μονῆς τῶν Φιλανθρωπινῶν δέν εἶναι ἀποκύημα φαντασίας ἀλλὰ κυριολεκτικὴ ἀλήθεια. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ποτέ τὴν παρουσία αὐτῶν τῶν ἀοράτως συμπροσευχομένων μαζί μας ἱερῶν συντρόφων.

Εὐχαριστία καὶ Δοξολογία στήν Ὁρθόδοξη λατρεία

Τί εἶδους ζῶο;

Τί εἶδους ζῶο εἶναι τό ἀνθρώπινο ὄν; Πολλές οἱ πιθανές ἀπαντήσεις. Μποροῦμε νά ὀρίσουμε τόν ἀνθρώπο ὡς ζῶο λογικό. Αὐτή τήν ἀπάντηση ἔδωσε, μεταξύ ἄλλων φιλοσόφων, ὁ Στωικός Χρῦσιππος. Τό ἀνθρώπινο ὄν εἶναι προικισμένο μέ αὐτοσυνειδησία, σκέπτεται καί μιᾶ μέ τρόπο πού χαρακτηρίζεται ἀπό διάρθρωση καί λογική ἀκολουθία. Αὐτό εἶναι ἡ ἀλήθεια, ὄχι ὁμως ὀλόκληρη. Ὡς ἀνθρώπινο ὄν, εἶμαι κάτι περισσότερο, πολύ περισσότερο ἀπό λογικός ἐγκέφαλος. Ἔχω αἰσθήματα, συναισθήματα, βουλητική δύναμη, φαντασία, διαίσθηση. Εἶναι κρίμα πού στίς ἀρχές τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, στήν ἀρχή τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, ὁ φιλόσοφος Ρενέ Ντεκάρτ θεώρησε ὡς ἀφετηρία του τό ἀξίωμα *Cogito, ergo sum*, «Σκέπτομαι, ἄρα ὑπάρχω». Θεωρώντας τόν ἀνθρώπο σκεπτόμενο ζῶο, περιορίσε ὡς μή ὄφειλε τό εὖρος τοῦ προσώπου του. Μεγάλο μέρος τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται ἀπό τό μειονέκτημα αὐτό: ἐπιχε-

ντρώνεται υπερβολικά στην ένδοσκόπηση και τή λογικοκρατία. Χάνεται έτσι ή ενότητα της ανθρωπίνης φύσης μας.

Ὁ Ἀριστοτέλης προσέφερε ἕναν δεύτερο ὀρισμό: ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶον πολιτικόν. Ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης δέν χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «πολιτικός» μέ τή σύγχρονη ἔννοια, ἀλλά πολύ εὐρύτερα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶον πού δημιουργήθηκε γιά νά ζεῖ σέ μία πόλη, δηλαδή σέ εὐτακτη καί ὀργανωμένη κοινότητα. Ὁ καθέννας μας εἶναι ἐκ φύσεως ζῶο κοινωνικό πού βρίσκει τήν πληρότητα στίς διαπροσωπικές σχέσεις. Ἐκφράζοντας τήν ἀλήθεια αὐτή μέ χριστιανικούς ὄρους, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλασμένος κατ' εἰκόνα τῆς Ἁγίας Τριάδος, κατ' εἰκόνα Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι μόνον μία φύσις ἀλλά καί τρία πρόσωπα τοῦ Θεοῦ, πού εἶναι ἀμοιβαία ἀγάπη.

Τώρα πλησιάζουμε πολύ πιό κοντά στόν πυρήνα τοῦ θέματος. Ἄν στραφοῦμε πρὸς τά μέσα καί ἀρνηθοῦμε νά σχετιστοῦμε μέ τούς ἄλλους, κανεῖς ἀπό ἐμᾶς δέν θά εἶναι γνήσιος ἄνθρωπος. Οἱ πρῶτοι χριστιανοί ἔλεγαν «Unus Christianus, nullus Christianus», «Ἕνας χριστιανός, μόνος καί ἀπομονωμένος, δέν εἶναι ἀληθινός χριστιανός». Αὐτό μπορεῖ νά ἐπεκταθεῖ στό «Una persona, nulla persona». «Ἕνα πρόσωπο, μόνο καί ἀπομονωμένο, δέν εἶναι ἀληθινό πρόσωπο». Ἡ ἴδια ἡ λέξη πρόσωπο στή γλώσσα μας φανερώνει ὅτι δέν εἶμαι γνήσια προσωπικό ὄν ἄν δέν στρέφω τήν ὄψη μου

πρός τούς άλλους, ἂν δέν εἶμαι σέ κοινωνία μαζί τους, ἂν δέν τούς κοιτάζω στά μάτια καί δέν τούς ἀφήνω νά με κοιτάξουν στά μάτια. Ἐπό τήν ἀποψη αὐτή, ἡ οὐσία τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας μπορεῖ νά συνοψισθεῖ στίς λέξεις: «Σέ ἔχω ἀνάγκη γιά νά εἶμαι ὁ ἑαυτός μου».

Ἐπάρχουν καί ἄλλοι ὀρισμοί γιά τό ἀνθρώπινο ζῶον πού καλά θά κάναμε νά τούς λάβουμε ὑπόψη. Τρίτον, λοιπόν, θεμελιώδης γιά τή μεταξύ μας σχέση ὡς «ζῶων πολιτικῶν» εἶναι ἡ αἴσθησις τοῦ κωμικοῦ καί τοῦ τραγικοῦ κι ἔτσι μπορούμε νά ὀρίσουμε τό ἀνθρώπινο ὄν ὡς ζῶον πού γελά καί κλαίει.

Τέταρτον, τό ἀνθρώπινο ὄν εἶναι ζῶον πού κατασκευάζει ἐργαλεῖα, προικισμένο μέ τεχνικές καί δημιουργικές δυνάμεις, τεχνίτης καί κατασκευαστής. Αὐτό περιγράφει σωστά τή σχέση μας ὡς ἀνθρώπων μέ τόν κόσμον τῆς φύσης γύρω μας. Ἀντίθετα μέ τά ἄλλα ζῶα, ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι δέν ζοῦμε ἀπλῶς στόν κόσμον, ἀλλά μέσα ἀπ' τίς καινοτόμες δυνατότητές μας, μέ τά ἐργαλεῖα καί τίς μηχανές πού κατασκευάζουμε, ἔχουμε τήν ἱκανότητα νά ἀλλάζουμε καί νά μεταμορφώνουμε τόν κόσμον. Ἐπειδή φέρουμε τίς συνέπειες τῆς πτώσεως καί ζοῦμε σ' ἓνα περιβάλλον διαβρωμένο ἀπό τό προπατορικό ἁμάρτημα, πάρα πολύ συχνά χρησιμοποιοῦμε τά δημιουργικά μας προνόμια ὄχι γιά νά μεταμορφώσουμε ἀλλά γιά νά παραμορφώσουμε τόν κόσμον· ἀντί νά παράγουμε κάλλος καί